

معرفی کتاب

عبدالله امینی

الإدارة و النظام الإداری عند الإمام علی علیه السلام

کتاب «الإدارة و النظام الإداری عند الامام علی (ع)» - با عنوان: اداره و ساختار اداری از دید امام علی علیه السلام - در ۱۴۱۹ ق. / ۱۹۹۸ م. توسط مرکز پژوهش‌های اسلامی غدیر، در بیروت به چاپ رسیده است.

نویسنده کتاب، دکتر محسن باقر موسوی، در مورد این اثر می‌گوید:

پیشتر کتاب «اندیشه اقتصادی در نهج البلاغه» را منتشر کردم؛ از این رو پیشنهاد شد در باره دیگر موضوعات عصر کنونی که اسلام در مورد آنها شیوه و راهکارهایی برای چاره‌اندیشی مشکلات عرضه می‌کند، مطالبی بنگارم که کتاب «نظام اداری از دید امام علی» یکی از دستاوردهای این تصمیم است. این اثر در پاسخ به یکی دیگر از نیازمندیهای حیاتی امت اسلامی برای دستیابی به پیشرفت و ترقی است، زیرا نقش ساختار اداری در پیشرفت ملتها از جمله ژاپن و رشد تمدن آن، مورد اذعان همگان است؛ همچنان که عقب ماندگی از این نظام، سبب به وجود آمدن ملتهای جهان سوم و نابرخوردار و محروم شده است.

نهج البلاغه از آن رو که در بردارنده مجموعه خطبه‌ها و نامه‌هایی است که امام علی به کارگزاران خویش نگاشته، به اثری غنی در باره اندیشه‌ها و شیوه‌ها و قوانین اداری تبدیل شده، به رغم جمله‌های گاه کوتاه، از محتوای ارزنده‌ای برخوردار است.

برای عرصه این رهنمودها، از نهج البلاغه و نیز سیره رفتاری آن حضرت استفاده شد. جنبه قانونی و فنی و شرعی این راهکارهای حیاتی و ضروری بیان شده است - پیشتر امثال «ماوردی»

و «فراء» و «ابن طقطقی» - در کتاب خویش «الفخری فی الآداب السلطانية و الدول الاسلامیه» اندیشه‌های اداری و سیاسی نهج البلاغه را ستوده، گفته‌اند: مردم به این کتاب، پیوسته مراجعه کرده‌اند، زیرا اثری است که از آن حکمت و موعظه و توحید و شجاعت و زهد و بلندهمتی، آموخته می‌شود.^۱

و «حمدی امین عبدالهادی» نویسنده کتاب «الادارة العامة فی الدول العربیه» می‌گوید: امام علی، با فصاحت و بلاغت، جدیدترین شیوه‌های اداری و حکومتی را در اختیار کارگزاران قرار می‌داد و از آن جمله، رهنمودهای ارزنده‌ای است که در عهدنامه مالک اشتر و دیگر سخنان و نوشتارهای حکمت‌آمیز نهج البلاغه آمده است.^۲

در عمل، امام کمتر از ۵ سال - ۳۵ تا ۴۰ هجری - حکومت کرده و در بدترین اوضاع سیاسی - همراه با جنگها و تنشهای بسیاری بود - نظام اداری متینی را پایه‌گذاری کرد. ویژگیهای این نظام که گواه مدعای نگارنده است، در فصل سوم کتاب آمده است.

شیوه پژوهش در کتاب

نگارنده می‌گوید: قصد ندارم نهج البلاغه را به عنوان کتابی اداری معرفی کنم، همچنان که دیگر منابع اسلامی، مانند قرآن و احادیث را نمی‌توان گفت فقط در اقتصاد یا اداره و یا جامعه‌شناسی و یا سیاست است، چرا که معتقدیم تمامی آموزه‌های دینی برای زندگی شایسته و بایسته‌ای است، که در حد نیاز و ضرورت، در بردارنده برخی دانشها است. ضمن اینکه برای استنتاج و به دست آوردن علوم و معارف، می‌بایست با ذهنی فارغ و بی‌هیچ‌گونه پیش‌ذهنی، به سراغ این منابع رفت، مبدا افکار و نظریات خود را بر آن تحمیل کنیم.

در این اثر کوشش شده است ساختار اداری مطرح شده در نهج البلاغه و سیره عملی امام، پس از برداشت، با نظریات معاصر شرقی و غربی و اندیشه‌های قدیم مطابقت داده شود و بی‌هیچ تأثیرگیری و انفعال، رأی صواب به دست آید.

این کتاب دارای چهار فصل است. در فصل اول، معنای اداره و واژه‌های به کار گرفته شده توسط حضرت امیر علیه السلام در این باره و نیز ویژگیهای اداره از دید امام بررسی شده است. مبحث اول این فصل، در بردارنده مطالب ذیل است:

مفهوم اداره نزد مسلمانان؛ که «ابی‌علی فراء» و «ابن خلدون» و «فارابی» و «ماوردی» از آن

تعبیر به «تدبیر» - در مقابل «حکم» به معنای سیاست - کرده‌اند و «ابن سینا» کتاب خود را در این باره، با عنوان «تدابیر المنازل او السياسات الأهلیه» نگاشته، که به معرفی قواعد اداری - از اداره خانواده تا اداره مملکت - می‌پردازد.

مفهوم اداره در کلمات امیر مؤمنان (ع)؛ واژه‌هایی همچون: تدبیر، امره، قدرت، سید و سیادت، سیاست و راعی توسط نصوص اسلامی به کار گرفته شده است:

تدبیر: لا فخر مع حُسن التدبیر^۳؛ سبب التدمیر سوء التدبیر^۴؛ حسن التدبیر و تجنب التبذیر من حُسن السیاسة^۵؛ قوام العشیر حُسن التقدیر و ملاکُه حُسن التدبیر.^۶

امرہ: الکریم یعفو مع القدرة و يعدل فی الإمرة^۷؛ جمال السیاسة العدل فی الإمرة و العفو مع القدرة^۸؛ العدل نظام الإمرة.^۹

قدرت: حُسن السیرة جمالُ القدرة^{۱۰}؛ عند کمال القدرة تظهر فضیلة العفو.^{۱۱}

سیادت و سید: السید من تحمّل المؤنة و جاد بالمعونة^{۱۲}؛ السید لا یصانع و لا یخادع و لا تغره المطامع^{۱۳}؛ لا سیادة لمن لا سخاء له.^{۱۴}

سیاست: که به معنای حُسن دماء و حفظ اموال و منع شرور و قمع دُعار و مفسدان و منع از نظام منجر به فتنه و اضطراب است^{۱۵}، در فرمایش امام، به معنی اداره مردم، و در روایات چنین آمده است:

فضیلة الرئاسة حُسن السیاسة^{۱۶}؛ ملاک السیاسة العدل^{۱۷}؛ من حسنت سیاسته دامت رئاسته^{۱۸}؛ من ساس نفسه ادرك السیاسة^{۱۹}؛ الاحتمال زین السیاسة.^{۲۰}

راعی: که به معنای رعایت و حفاظت است و هر که نفس خویش یا دیگری را راه بَرَد، به او «راعی» گویند.^{۲۱}

حضرت امیر علیه السلام از این واژه بسیار استفاده کرده است:

فاستجبوا الداعی و اتبعوا الراعی^{۲۲}؛ من حق الراعی ان یختار لرعیته ما یختاره لنفسه^{۲۳}؛ العادل راعٍ ینتظر أحد الجزائین.^{۲۴}

ویژگیهای اداره از نظر امام علی علیه السلام

این مبحث، بخش دوم فصل اول است. نگارنده معتقد است: ویژگی اندیشه اداری امام علی علیه السلام، قواعد منطقی آن است و در نظر حضرت، مؤسسه اداری، جامعه کوچکی است که

درباردارنده تمامی مقومات اجتماعی است و «اداره» دستگاه منظمی است - بدون آشوب و بهم ریختگی - که دارای اهداف عالی حیاتی است؛ سازمانی انسانی گروهی و هدفدار.

نویسنده در ادامه به توضیح ویژگیهای برشمرده می پردازد:

ویژگی سازمانی؛ چگونه سازماندهی و سامان بخشی شود؟ سازمان را چه استوار می کند؟ چگونه سامان دهی و نظم پاشیده می شود؟

ویژگی انسانی؛ انسان متشکل از عقل و هوای نفس است. عقل و هوئی، به نظر امام چیست و منبع فضائل و رذائل کجاست؟ و تقوا چیست و متقیان کیانند و نشانه های آنان چیست؟

ویژگی گروهی؛ ضرورت وجود اجتماع، چگونگی شکل گیری گروه، دسته بندی گروه ها، گروه گرایی، دستیابی به اجتماع شایسته و صالح.

ویژگی هدفمند بودن؛ آیا آفرینش، بیهوده است؟ آیا خلقت بشری هدف است؟ هدف از آفرینش آدمی چیست؟ دنیا وسیله است، نه هدف؛ بهشت از آن کیست؟ مؤمن چه کسی است؟ عقل و حلم و علم به چه معنا است و بهره های آن چیست؟

فصل دوم، با عنوان: مدیر و صفات و وظایف او، و در سه بخش: صفات مدیر، وظایف وی و پیروی و حرف شنوی است.

بخش اول: صفات مدیر از دید افلاطون، ارسطو، فارابی، صاحب نظران غربی و حضرت امیر(ع)، با بهره گیری از منابعی، همچون: الجمهورية، السياسة، آراء اهل المدينة الفاضله، ادارة الناس فن، غرر الحكم و دُرَرُ الکلم، الحسبة، السياسة الشرعية في اصلاح الراعي و الرعية، مقدمة في الإدارة المحلية، نظام الحكم و الإدارة في الإسلام، مبادئ الإدارة العامة و قضاياها في النظرية و التطبيق، ادارة الأفراد و العلاقات الإنسانية، قوانين الوزارة و سياسة الملك؛ و منابع فارسی: سازمان و مدیریت، اصول مدیریت علمی، مدیریت جدید و مدیریت و رهبری آموزشی.

نگارنده معتقد است، از جمله صفات شایسته مدیر - از نظر امام علی - ویژگیهای ذیل است:

۱. وقار: جمال الرجال الوقار^{۲۵}؛

۲. نرمخویی و سعه صدر: آله الرئاسة سعة الصدر^{۲۶}؛ من لان عودُه كثفت أغصانُه^{۲۷}؛

۳. خویشتن داری و مدارا: الحلم و الأناة توأمان ينتجها علو الهمة^{۲۸}؛ رأس الحكمة مداراة

الناس^{۲۹}؛

۴. گذشت: اولی الناس بالعرفو أقدرهم علی العقوبة^{۳۰}؛
۵. همه جانبه نگری در صدور حکم: من الخرق المعاجلة قبل الإمكان و الأناة بعد الفرصة^{۳۱}؛
۶. سخت کوشی: من بذل جهد طاقته، بلغ كنه إرادته^{۳۲}؛ فهم لا یرضون من اعمالهم القلیل و لا یرضون الكثیر^{۳۳}؛ قدر الرجل علی قدر همته^{۳۴}؛

۷. وقت شناسی: اخرم الناس رأياً من أنجز وعده و لم يؤخر عمل يومه لعدّه^{۳۵}؛

۸. زیرکی و آینده نگری: یومه خیراً من أمسه^{۳۶}؛

۹. جلب رضایت مردم، با تشویق و احسان: زین الرئاسة الإفضال^{۳۷}؛ و عدل و انصاف: و أشعر قلبك الرحمة للرعية و المحبة لهم و اللطف بهم، و لا تكونن سبعا ضارياً تغتمم أكلمهم، فانهم صنفان: إما أخ لك فی الدین أو نظیر لك فی الخلق... فأغظهم من عفوك و صفحك مثل الذی تحب و ترضی ان یعطیک الله من عفوه و صفحه^{۳۸}.

در نظر امام علی، این صفات، از جمله ویژگیهای هر مدیر است. امام می فرماید: «الولايات مضامیر الرجال»؛ اداره و تدبیر، مجالی برای پدیدار شدن شایستگی ها و توان آدمی است، همچنان که سواران لایق در میدان مسابقه شناخته می شوند.

بخش دوم: وظایف مدیر؛ برای مدیر، وظایفی چند، از جمله: برنامه ریزی، سازماندهی، جهت دهی و نظارت و گاه، شناسایی نیرو و ابزار و هماهنگی برمی شمردند؛ همچنان که تصمیم گیری از دیگر امور مهم هر مدیر است.

امیر مؤمنان و وظایف رییس و مرئوس را برمی شمرد و وظایف ذیل را لازم و مفید می داند: اندیشه و مشورت، به منظور برنامه ریزی و نتیجه گیری؛ مراقبت و نظارت و سازماندهی. در شرح محورهای فوق، نگارنده به بیان مطلب ذیل - از دید امام - پرداخته است: اهمیت اندیشه، فواید آن، شیوه اندیشه، تقویت آن، موانع تفکر و اندیشه، خط قرمز در برنامه ریزی و اندیشه و رابطه برنامه ریزی و اداره.

در محور دوم (مشورت) این مطالب آمده است:

اهمیت شورا، فواید آن، شروط مشورت، پی آمدهای عدم مشورت یا مخالفت با آن. در ادامه مطالب، سیره عملی امام در مشورت بررسی شده و نمونه هایی از مشورتهای حضرت در ابقای حکمرانی موسی اشعری، عزل قیس بن سعد از ولایت مصر، رفتن به شام، جنگ با خوارج، رویارویی با «خزیت بن راشد» و نصب «زیاد بن ابیه» بر فارس ذکر شده است.

مباحث بعدی: تصمیم نهایی باکیست؟ تفاوت شورا و دموکراسی، شورا و تدبیر است. در محور سوم (برنامه‌ریزی) مطالب زیر را می‌خوانیم:

آشنایی با شرایط زمان و مکان، اولویتها و تقدیم و تأخیر، آمادگی برای آینده، تقسیم وقت و زمان‌بندی. و در محور چهارم (نظارت) مباحث آتی وجود دارد:

تعریف نظارت، مراحل آن (مراقبت ذاتی و خارجی و ارزش‌گذاری) و راههای مراقبت. بخش سوم: در اطاعت و پیروی و لزوم و نقش آن و انگیزه‌ها و پیامدها است.

فصل سوم، با عنوان «نظم اداری در زمان امیر مؤمنان» و در دو بخش: اداره مرکزی و اداره منطقه‌ای است.

بخش اول: اداره مرکزی در زمان امام، متشکل از سه مؤلفه: امام و کارگزاران و منشیان است؛ یعنی امام و خلیفه چگونه برگزیده می‌شود؛ ویژگیهای امام: دوران‌دینی، توانمندی، اعتبار نظر او، عدالت، دانایی و آگاهی، اندرز و ارشاد، عدم دلبستگی به دنیا، پاسخگوی امت، تأمین‌کننده خواسته‌ها، صلابت و متانت وی، خوش برخوردی، گرامیداشت دین‌باوران، رسیدگی به نیازمندان و خداپاوران عبادتگر.

در قسمت کارگزاران - که با عنوان «وزرا» آمده است - تعریف وزیر و مساعد و نیاز به کارگزار و کارگزاران و مشاوران پیامبر و امام علی علیه‌السلام ذکر شده است. و در ادامه: منشیان و کتاب، نیاز به آنان، ویژگی منشیان، وظایف کتاب و کاتبان امام آمده است.

بخش دوم: اداره منطقه‌ای و محلی، شامل: کارگزاران و والیان، مسؤول بیت‌المال (صندوق‌دار)، قاضیان، محتسبان و عسکریان، دادرسان، منشیان و دفترداران و فرماندهان ارتش و پیک و نامه‌رسانان، و در ادامه سیر و دگرگونی نظام محلی و شرحی در مورد افراد برشمرده فوق آمده است.

فصل چهارم، با عنوان «مقایسه و ارزیابی اندیشه اداری نزد امیر مؤمنان و نظریه‌های کلاسیک معاصر» و در سه بخش: نظریات کلاسیکی در سازماندهی، تجارب اداری معاصر و اصلاح اداری است.

در بخش اول و در دنباله مباحث، از نظریه پردازان غربی و آرای آنان در سازماندهی و ارزیابی این اندیشه‌ها، شرحی ذکر شده است. نگارنده می‌افزاید: امام علی علیه‌السلام در نظام اداری بر نکات ذیل تأکید می‌ورزید:

عنصر انسانی، آگاهی و دانش، رابطه رییس و مرئوس، رویارویی با جمودگرایی و رقابت آگاهانه.

بخش دوم به بیان تجارب اداری معاصر، از جمله کشور ژاپن می‌پردازد و از جمله تجارب، تصمیم‌گیری شورایی و اشتغال مادام‌العمر آموزش پیگیر ضمن خدمت و تجربه‌اندوزی بر شمرده می‌شود. سپس به بیان دیدگاه نهج‌البلاغه در این سمت و سو پرداخته و موارد ذیل بیان می‌شود: شور و مشورت در تصمیم‌گیری و حُسن انتخاب مدیر و عمل مقرون به علم و پیشگامی در کار - از لحاظ وقت‌شناسی و جزم در کار و روزآمدی و بکارگیری تجربه - و دلسوزی و تفقد پدراثة مدیر.

مطلب بعدی در باره مرکزیت‌گرایی اداری و مرکزیت‌زدایی است. مزایا و مشکلات هر یک از این دو شیوه - از جهات سیاسی و فرهنگی و جغرافیایی و اداری و اجتماعی - بررسی شده، در ادامه، به بیان توزیع وظایف میان مرکز و مناطق - در برنامه‌ریزی و سازماندهی و بودجه و اجرا و نظارت - پرداخته شده است. سپس این شیوه از نظر امام علی (ع) بررسی شده است. نگارنده بیان می‌دارد: گویا امام به «مرکزیت سیاسی و حکومتی» و «غیر متمرکز بودن اداره» توصیه و عمل می‌کرده است، اما اختیارات گسترده‌ای که امام به والیان خود می‌داده است - که امروزه از آن به «اتحادیه کنفدراسیون» تعبیر می‌شود - نشانگر قدرت اداری استانداران در تصمیم‌گیری و تعیین کارگزاران و تشکیل مجالس مشورتی و گردآوری و تجهیز سپاه و ترسیم سیاست خارجی در جنگ و صلح و نیز حفظ امنیت داخلی و تشکیل دستگاه قضایی و اداری و نفقات مالی بوده است؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت حکومت و سیاست، غیر متمرکز بوده است.

شرح و ذکر نمونه‌هایی از محورهای مختلف بر شمرده شده، در دنباله مطالب کتاب آمده است.

بخش سوم، «اصلاح اداری» به وسیله تأمین امنیت شغلی؛ تنظیم ساعات و قانون کار؛ مراقبت و کنترل؛ آموزش ضمن خدمت؛ دوری از پارتی‌بازی و روآوری به شایسته‌سالاری؛ صندوق رسیدگی به شکایات؛ بالا بردن معنویات در کارکنان و ... است.

بیان صد توصیه اداری از نظر نهج البلاغه، پایان بخش مباحث کتاب است. از جمله این سفارشات:

لازم است مدیر پیشگام در اجرای قوانین باشد: من نصب نفسه للناس إماماً فليبدأ بتعليم نفسه قبل تعليم غيره^{۳۹}؛

سخت کوشی، پوشاننده خطا است: عيبك مستورٌ ما أسعدك جدك^{۴۰}؛

هر کس مرهون عمل خویش است: من أبطأ به عمله لم يُسرِع به نسبة^{۴۱}؛

رازنگهداری: الرأى بتحسين الأسرار^{۴۲}؛

واقع نگری و دوری از آرزوهای دست نیافتنی: من أطال الأمل أساء العمل^{۴۳}؛

مهارت و کفایت: قيمة كل امرء ما يحسنه^{۴۴}؛ هلك امرؤ لم يعرف قدره^{۴۵}؛

کم کاری موجب پشیمانی است: من قصر في العمل ابتلى بالهم^{۴۶}؛

شکیبایی و بردباری: لا يعدم الصبور الظفر وإن طال به الزمان^{۴۷}؛

آزادمنشی: من استبد برأيه هلك و من شاور الرجال شاركها في عقولها^{۴۸}؛

هدف، وسیله را توجیه نمی کند: أتأمر وتي أن أطلب النَّصْرَ بالجور^{۴۹}؛

دوری از زیاده روی: ثمرة التفريط الندامة و ثمرة الحزم السلامة^{۵۰}؛

برنامه متنوع روزانه: ان للقلوب شهوة و اقبالاً و ادباراً فأتوها من قبل شهوتها و اقبالها فان القلب اذا كره عمى^{۵۱}؛

خویشتر داری و نرمی: من لان عوده كثفت أغصانه^{۵۲}؛

یکپارچگی و یکنگگی: الخلاف يهدم الرأى^{۵۳}؛

زاکت در برخورد: و اخفص لهم جناحك^{۵۴}؛

اخذ حقوق به مقدار ضرورت، نه بیشتر از همه: و امسك من المال بقدر ضرورتك^{۵۵}؛

یکدل و یکزبان: و أمره ألا يعمل بشيء من طاعة الله فيما ظهر فيخالف الى غيره فيما أسر^{۵۶}؛

مساوات با همگان: و آس بينهم فى اللحظة و النظرة^{۵۷}؛

وقت شناسی: و أوقع كل أمر موقعه^{۵۸}؛

کار را به کار دان سپار: فضع كل امرء موضعه^{۵۹}؛

تماس و ارتباط مستمر: فلا تطولن احتجاجك عن رعيتك فان احتجاج الولاة عن الرعية شعبة

من الضيق و قلة علم بالامور^{۶۰}؛

کار امروز را به فردا مینداز: و امضی لكل يوم عمله^{۶۱}؛
 گاه دخالت مستقیم: ثم امور من امورک لا یتد لک من مباشرتها^{۶۲}؛
 ملاقات و ارتباط مستقیم با ارباب رجوع: واجعل لذوی الحاجات منک قسماً تفرغ لهم فيه
 شخصک و تجلس لهم مجلساً عاماً فتتواضع فيه لله الذی خلقک^{۶۳}؛
 نظارت و مراقبت: و ابعث العیون من أهل الصدق و الوفاء علیهم فانّ تعاهدک فی السرّ
 لأموهم حدوة لهم علی استعمال الأمانة و الرفق بالرعية^{۶۴}.

این کتاب در ۳۲۰ صفحه و در اندازة وزیری است و مراجع و مصادر فارسی و عربی و
 انگلیسی آن که قریب صد عنوان است، در پایان کتاب ذکر شده است. فهرست دقیق کتاب، به
 بازیابی آسان مطالب کمک می کند. شایسته می نماید این کتاب برای فارسی زبانان - بویژه اقشار
 اداری - ترجمه شود و در اختیار سازمانها و ادارات قرار گیرد، زیرا در قالب و طرحی نو بوده، از
 نمونه های همسنگ خویش، طراوت و تنظیم و محتوای بهتری دارد.

□ □

- بی نوشتها: _____
۱۸- همان، ۲۹۴/۵.	۱- آداب السلطانیة، ص ۱۲.
۱۹- همان، ۲۰۹/۵.	۲- الادارة العامة فی الدول العربیة، ص ۲۶.
۲۰- همان، ۱۹۷/۱.	۳- غرر الحکم، شرح خوانساری، ۴۳۷/۶.
۲۱- راغب، مفردات، ص ۱۹۸.	۴- همان ۱۲۶/۴.
۲۲- نهج البلاغه، خطبة ۱۵۴.	۵- همان، ۳۸۵/۳.
۲۳- غرر الحکم، ۲۵/۶.	۶- همان ۵۱۵/۴.
۲۴- همان ۱۹/۲.	۷- همان، ۱۲۶/۲.
۲۵- همان، ۳۶۲/۳.	۸- همان، ۳۷۵/۳.
۲۶- نهج البلاغه، کلمات قصار، ش ۱۷۶.	۹- همان، ۱۹۸/۱.
۲۷- همان، ش ۲۱۴.	۱۰- همان، ۳۹۱/۳.
۲۸- همان، ش ۴۶۰.	۱۱- همان، ۳۲۴/۴.
۲۹- غرر الحکم، ۵۲/۴.	۱۲- همان، ۸۳۹/۲.
۳۰- همان، ش ۵۲.	۱۳- همان، ۱۳۷/۲.
۳۱- نهج البلاغه، کلمات قصار، ش ۳۶۳.	۱۴- همان، ۴۰۳/۶.
۳۲- غرر الحکم، ۳۶۸/۵.	۱۵- ابن طقطقی، فخری فی الآداب السلطانیة، ص ۲۰.
۳۳- نهج البلاغه، خطبة ۱۹۳.	۱۶- غرر الحکم، ۴۲۳/۴.
۳۴- نهج البلاغه، کلمات قصار، ش ۴۷.	۱۷- همان، ۱۱۶/۶.
۳۵- غرر الحکم، ۴۷۲/۲.	

دفتر دوم ویژه نامه حکومت علوی

منتشر می شود.

شماره بعدی مجله حکومت اسلامی نیز به مناسبت بزرگداشت سال امیرالمؤمنین (ع) اختصاص به مباحث حکومت علوی دارد. دفتر دوم که به عنوان شماره زمستان منتشر می گردد، از جمله شامل این مباحث می باشد:

- عدالت اجتماعی در حکومت علوی
- نظام قضایی امیرالمؤمنین (ع)
- حقوق مردم در نگاه علی (ع)
- قهر و مدارا در حکومت علوی
- انگیزه های مخالفت با حکومت علوی (ع)
- وظایف و مسؤولیتهای حاکم در نگاه علی (ع)
- موقعیت جغرافیایی و کارگزاران حکومت علوی
- عدالت و خودکامگی ستیزی در اندیشه سیاسی علی (ع)
- آزادی مخالفان سیاسی در حکومت علوی (بخش دوم)
- تحلیل علی (ع) از حکومت های پس از پیامبر (ص)
- حکومت علوی و اهتمام به سازندگی جامعه و رفاه مردم
- ... و مطالب متناسب دیگر

- ۳۶- همان ۵/۲
- ۳۷- همان ۱۰/۴
- ۳۸- نهج البلاغه، نامه ها، ش ۵۳
- ۳۹- همان، کلمات قصار، ش ۷۳
- ۴۰- همان، ش ۵۱
- ۴۱- همان، ش ۲۳
- ۴۲- همان، ش ۴۸
- ۴۳- همان، ش ۳۶
- ۴۴- همان، ش ۸۱
- ۴۵- همان، ش ۱۴۹
- ۴۶- همان، ش ۱۲۷
- ۴۷- همان، ش ۱۵۳
- ۴۸- همان، ش ۹
- ۴۹- همان، خطبه ۱۲۶
- ۵۰- همان، کلمات قصار، ش ۱۸۱
- ۵۱- همان، ش ۱۹۳
- ۵۲- همان، ش ۲۱۴
- ۵۳- همان، ش ۲۱۵
- ۵۴- همان، نامه ۴۶
- ۵۵- همان، ۲۱
- ۵۶- همان، ۲۶
- ۵۷- همان، ۲۷
- ۵۸- همان، ۵۳
- ۵۹- همان، ۵۳
- ۶۰- همان
- ۶۱- همان
- ۶۲- همان
- ۶۳- همان
- ۶۴- همان